

ФУНКЦІЯ ЗАХИСТУ У СПРАВАХ ПРО ГОСПОДАРСЬКІ ЗЛОЧИНИ У КОНТЕКСТІ СПІВВІДНОШЕННЯ ПРИНЦИПІВ ПРЕЗУМПЦІЇ НЕВИНУВАТОСТІ І ПРЕЗУМПЦІЇ ЗНАННЯ ЗАКОНУ

Петро Маланчук,

*асистент кафедри кримінально-правових дисциплін
Української академії банківської справи, м. Суми*

Розробка нових кодексів у процесі триваючої в Україні правової реформи потребує ретельного їх узгодження з Конституцією України. Проте норми Конституції, на жаль, не позбавлені суперечливості, причому найбільш яскраво це проявляється у сфері юридичної відповідальності. У першу чергу це стосується співвідношення конституційних принципів презумпції невинуватості та презумпції знання закону. На цю проблему вже звертали увагу дослідники в галузі адміністративної відповідальності¹, але вона є актуальною і для кримінальної відповідальності.

Нагадаємо, що у ст. 68 Конституції України зазначено, що незнання закону не звільняє від юридичної відповідальності. На цьому положенні Конституції ґрунтується так званий «принципа презумпції знання закону». Водночас у ст. 62 Конституції України передбачено: «Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину. Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь. У разі скасування вироку суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням». На перший погляд, ці конституційні принципи не зв'язані ніяким чином, але при ретельному дослідженні виявляється, що це не так.

Відомо, що вина в кримінальному праві має вираз у двох формах - умислу і необережності. Згідно зі ст. 8 Кримінального кодексу України (далі - КК) злочин визнається вчиненим умисно, коли особа, яка його вчинила, усвідомлювала суспільно небезпечний характер своєї дії

або бездіяльності, передбачала її суспільно небезпечні наслідки і бажала їх або свідомо допускала настання цих наслідків. Усвідомлення суспільно небезпечного характеру діяння тісно пов'язане зі знанням кримінального закону, відповідно до норм якого те чи інше діяння визнається злочином. Особливо це стосується великої групи господарських злочинів, які, на відміну від, наприклад, злочинів проти життя, здоров'я, свободи людини, проти власності, не отримують у суспільстві відповідного морального осуду. Для господарських злочинів характерним є те, що вони посягають на інтереси в першу чергу держави, і тому основним вираженням їх суспільної небезпечності є їх проти-правність. Для висновку про те, що особа у разі вчинення господарського злочину усвідомлювала суспільну небезпечність свого діяння, треба впевнитись, що вона усвідомлювала кримінальну протиправність своїх дій, тобто знала закон, яким це діяння визнано злочином.

Ще однією обставиною, яка ускладнює проблему, є те, що норми, які передбачають кримінальну відповідальність за такі злочини, є у більшості бланкетними, тобто, крім Кримінального кодексу, потрібно знати багато нормативно-правових актів у сфері господарської діяльності. Наприклад, ст. 148 КК України передбачає кримінальну відповідальність за заняття забороненими видами підприємницької діяльності. В диспозиції частини першої даної статті зазначено, що відповідальність настає за заняття видами підприємницької діяльності, відносно яких є спеціальна заборона, крім випадків, передбачених даним Кодексом. А це значить, що особа, яка здійснює підприємницьку діяльність, незалежно від рівня фахової освіти, зобов'язана розібратись у складному лабіринті юридичних норм, щоб не скоїти злочин, та з'ясувати допустимість заняття певним видом діяльності.

У диспозиції указаної статті та в Законі України «Про підприємництво» від 07.02.91 р. відсутній перелік заборонених видів підприємницької діяльності і такого поняття Закон не дає. Однак у ст. 4 цього Закону встановлено

¹Дук'янець Д. М. Співвідношення принципів презумпції невинуватості і презумпції знання закону у сфері адміністративної відповідальності. - Адвокат. - 2000. - № 2. - С. 9.

обмеження у здійсненні окремих видів діяльності. Так, діяльність, пов'язана з обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів, здійснюється відповідно до Закону України «Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів»; діяльність, пов'язана з виготовленням і реалізацією військової зброї та боєприпасів до неї, видобуванням бурштину, охороною окремих особливо важливих об'єктів права державної власності, перелік яких визначається у встановленому Кабінетом Міністрів України порядку, а також діяльність, пов'язана з проведенням криміналістичних, судово-медичних, судово-психіатричних експертиз та розробленням, випробуванням, виробництвом та експлуатацією ракет-носіїв, у тому числі з їх космічними запусками із будь-якою метою, може здійснюватися тільки державними підприємствами та організаціями, а проведення ломбардних операцій - також і повними товариствами. Частиною 3 ст. 4 передбачено також обмеження в діяльності, яка пов'язана з технічним обслуговуванням та експлуатацією первинних мереж (крім місцевих мереж) та супутникових систем телефонного зв'язку в мережах зв'язку загального користування (крім супутникових систем телефонного зв'язку в мережах загального користування, які мають наземну станцію спряження на території України та створюються або розгортаються за допомогою національних ракет-носіїв або національних космічних апаратів), виплатою та доставкою пенсій, грошової допомоги малозабезпеченим громадянам - вона здійснюється виключно державними підприємствами і об'єднаннями зв'язку. Обмеження передбачено також у діяльності, яка пов'язана з виробництвом бензинів моторних сумішевих з вмістом не менш як 5 відсотків високооктанових кисневмісних добавок.

Законом України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» від 01.06.2000 р. встановлено 60 видів діяльності, здійснення яких потребує ліцензій, а ліцензування банківської і зовнішньоекономічної діяльності; каналів мовлення; ліцензування у сфері електроенергетики та використання ядерної енергії; у сфері інтелектуальної власності; виробництва і торгівлі спиртом етиловим, коньячним і плодовим, алкогольними напоями та тютюновими виробами здійснюється згідно із законами, що регулюють відносини у цих сферах.

Як видно з наведеного, масив нормативних актів, якими визначаються обмеження, а відтак і заборони на здійснення певних видів діяльності, є дуже великим і знання цих актів потребує неабияких здібностей від громадян.

Вина особи, як і будь-який психологічний її стан, знаходить своє вираження в реальній поведінці особи, і вона з'ясується правоза-стосовчими органами через певні об'єктивні обставини, які встановлюються під час попереднього розслідування. Однак важко уявити такі об'єктивні обставини, що свідчать про знання особою закону. Правомірна поведінка особи може свідчити про те, що вона знає закон і свідомо дотримується його вимог. Водночас неправомірною поведінкою може свідчити як про незнання закону, так і про його знання і свідоме порушення. Істина щодо знання закону криється саме у свідомості людини, а проникнути у свідомість навряд чи можливо.

Таким чином, однозначно довести, чи знає людина закон, неможливо, а відтак неможливо і довести її вину в формі умислу. У той же час встановлення вини є обов'язковим при розслідуванні і подальшому розгляді кримінальної справи, і цей обов'язок покладено саме на правозастосовчі органи.

Для розв'язання цієї проблеми необхідно також встановити, що означає «знати закон». Вище було зазначено, що знання закону, зокрема КК, прямо впливає на наявність вини, проте відповідно до ст. 68 Конституції України незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності. Але є очевидним, що ця норма суперечить принципу презумпції невинуватості, який згідно із сучасною доктриною кримінально-процесуального права є одним із базових принципів кримінальної відповідальності. Іншими словами, припущення, що людина знає закон, скасовує необхідність встановлення того, чи дійсно вона його знає. З одного боку, особа вважається невинуватою до того моменту, доки її вина не буде доведена у встановленому законом порядку, а з іншого - її вина вже презюмується, тобто не потребує ніякого доведення. Крім того, у ст. 62 Конституції України зазначено, що обвинувачення не може ґрунтуватися на припущеннях, а принцип презумпції знання закону саме і є припущенням того, що людина знає закон.

Фактично вищезгадані норми Конституції разом з нормами діючого Кримінально-процесуального кодексу України встановлюють відносно багатьох господарських злочинів не принцип презумпції невинуватості, а навпаки — принцип презумпції вини, до того ж неоспорюваний. Такий стан справ є неприпустимим з точки зору забезпечення прав особи, що притягується до кримінальної відповідальності.

Практика свідчить, що просто знати закон мало, треба ще й розуміти його. Очевидно, що між цими поняттями необхідно ставити знак рівності. Людина може вивчити норми Кримінального кодексу напам'ять та не зрозуміти їх. Тут важливу роль відіграє рівень правових знань особи.

Як відомо із загальної теорії права, за глибиною аналізу, переконливістю і обґрунтованістю виділяють буденне тлумачення, компетентне (або професійне) і доктринальне. *Буденне тлумачення* дається громадянами, *компетентне (професійне)* - дається спеціалістами у сфері права, а *доктринальне* - вченими, які ведуть дослідницьку роботу в цій галузі¹. Очевидно, що погляд на зміст тих чи інших норм права буде різним і буде визначатися рівнем правових знань особи і, крім того, практичним досвідом. Особи, які здійснюють притягнення до кримінальної відповідальності, користуються професійним тлумаченням норм права, в той час як переважна більшість правопорушників не може піднятися вище буденного. При цьому встановити дійсний рівень правової грамотності особи в процесі розгляду кримінальної справи навряд чи є можливим, оскільки тут відіграє важливу роль багато суто суб'єктивних чинників.

Уявляється, що зазначена проблема може бути вирішена. Слід зауважити, що принцип презумпції знання закону не є абсолютним. Він обмежений положеннями ст. 57 Конституції України, яка наголошує на тому, що кожному гарантується право знати свої права і обов'язки. І ця гарантія має бути дещо змістовнішою, ніж просто забезпечення оприлюднення закону чи іншого нормативно-правового акта або підпис під протоколом ознайомлення з правами та обов'язками без детального роз'яснення їх змісту, як того вимагає закон.

Як було зазначено вище, знання закону передбачає не лише сприйняття зовнішньої форми правових норм, але й правильне розуміння їх змісту. З огляду на це уявляється

правильним пропонувати закріплення у кримінально-процесуальному законі права особи, яка притягується до кримінальної відповідальності, оспорювати свою вину за мотивом неправильного використання норми у тих випадках, коли відповідна норма викладена таким чином, що дає підстави для неоднозначного її тлумачення. Це буде надійною гарантією захисту від об'єктивного ставлення у вину.

Таким чином, доцільно передбачити у новому Кримінально-процесуальному кодексі України таку норму: «Особа звільняється від відповідальності, якщо буде встановлено, що протиправне діяння вчинене нею внаслідок об'єктивної неможливості ознайомитись із відповідним нормативно-правовим актом або внаслідок неправильного використання норми, яка викладена таким чином, що допускає неоднозначне її тлумачення». Це положення ніяким чином не суперечить Конституції України і надає особам - підозрюваному, обвинуваченому, підсудному - більше можливостей для захисту своїх прав.

Хоча наведена пропозиція і спрямована на максимально можливий захист особи, яка звинувачується у вчиненні злочину, в сучасних умовах вона може бути не зовсім своєчасною, оскільки судовий процес може перетворитися на дискусію щодо тлумачення норм чинного законодавства і це може бути використано зовсім не на користь встановленню об'єктивної істини. Тому, як тимчасовий варіант, можна запропонувати таке положення: «Якщо злочин вчинено внаслідок неправильного тлумачення норм закону або іншого нормативно-правового акта, то це можна вважати обставиною, що пом'якшує відповідальність». Але при повторному вчиненні такого злочину ця обставина вже не може бути визнана такою, що пом'якшує відповідальність.

З огляду на викладене вище функція захисту у кримінальному процесі доповнюється новим напрямком діяльності, а саме: захисник повинен розібратися в тому, яким чином обвинувачений зрозумів відповідну норму закону і чи не є вчинений ним злочин наслідком неправильного тлумачення відповідної норми. Якщо це буде встановлено, він повинен використати цей факт в інтересах обвинуваченого.

¹ *Общая теория права и государства / Под ред. В. В. Лазарева. - М., 1996. - С. 217.*